

НАЛЬНАЯ
Төрзүн чуртун төөгү берем»
КТИ
ТУШКИНА
ДИК
ТӨНГҮН-
АЙГАМ

Күштүг
тут-ла,
Баасан

Чүректерде
чүдүлге бар
бе?

131 (18558)

15 чылдын
тут 31-де үнүп эгелзэн

http://shyn.ru

mtuva@mail.ru

mtuva@yandex.ru

дар өртзз хостуг

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың
октябрь

21

вторник

Тываның Баштыңының ажил-албаны

ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ УЖУРАЖЫЛГА

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол чер шимчээшкининден айыыл чок чоруктуң программанын боттандыралы-биле чуртталга бажыңнарының тудуунга акша-хөреңгини камгалап алган.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

ДОРТ ХАРЫЛЗАА ШУГУМУ

«Шын» солунуң редакциязы биле ТР-нің Иштики херектер яамызы «Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарыңга хамаатыларның киржилгези» деп темага дорт харылзаа шугумун октябрьның 23-те 11.00 шактан 12.00 шакка чедир эрттирерин номчукчуларыңга дыңнадып тур.

«Дорт харылзаа» шугуму-биле номчукчулардан келген айтырылгаларга ТР-нің Иштики херектер яамызының хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарын организастаар килдистиң начальнигиниң оралакчызы Омак Кызыл-оолович Оюн харыыны бээр. Иштики херектер яамызының чанында тургустунган хөй-ниити чөвүлелиниң кежигүнү Виктор Сергеевич Чигжит — Тываның Национал музейиниң даргазы бодунуң үзел-бодалы-биле солунуң номчукчулары-биле база үлежир.

Улусчу дружиналарның кежигүннери кандыг-кандыг чиигелдерлигил, хөй-ниитиниң корум-чурум үрээшкиннери болуп турарын көргенде кайнаар, каш дугаарлыг телефоннарже долгал болурул дээн ышкаш, өске-даа сонуургаан айтырылгаларыңарны, арга-сүмелериңерни дараазында телефоннарже долгааш, билип ал болур силер.

Тел. 2-01-35, 2-30-69, 8-923-264-22-22.

Чербижилер байырлаан

Эрткен субботада Кызыл кожуунуң Черби суурга бүгү делегей-ниң көдээ ишчилериниң хүнүнге тураскааткан байырлал болуп эрткен. Ону Черби суму чагыргазы болгаш ында херэженнер чөвүлели организастап эрттирген.

Ортумак школаның каасчараш кылдыр дериттинген залын долдур суурнуң чурттакчылары чыгып келген. Көдээ суурга херэжен кижиңиң ажил-амыдыралының дугайында, ооң сайзырал-хөгжүлдезинге аваларның, көдээ ишчи херэженнерниң кирип чоруур үлүг-хуузуң дугайында аңаа чугаалажып, чаңгыс чер-чурттуглары ажилгыр, кежээ херэженнерни

алгап-мактаан. Хүндүткелдин езулалын кылып, шаңнал-макталдарны оларга тывыскан. Арын-шырайында хүлүм-зүрүг чайнаан аныяк кыстар, авалар, кырган-авалар байырлалда хөй чылыг-чымчак сөстөрү дыңнап, ыры-шоорга алгаттырып өөрзэн.

Хүндүлүг бижикилер болгаш өртектиг белектер-биле шаңнатканнар суурда атсураа билдингир, идепкейжи, хөй-ниитичи херэженнердир: участок эмнелгезиниң аптека эргелекчизи И.Ю Савилова, уран-шевер мастер С.А.Ондар, пекарня эргелекчизи, спортчу Р.К.Сат, хууда сайгарлыкчылар С.А.Кириллова, О.А. Иргит, хоочун башкы О.М. Хертек болгаш өскелер-даа.

Ыры-хөгжүмнүг байырлыг хурал болгаш шаңналдар соонда, сумунуң херэженнериниң дорт командазы волейбол маргылдаазын эрттирген. Ортумак школаның, 8-ки хевирниң коррекциялыг школа-интернадының, уруглар садының болгаш херэженнер чөвүлелиниң хол бөмбүкчүлери — бот-боттарын эки билчир, удур-дедир мөөрейлежип шаг болган удурланыкчылар. Бирде — бирээзи, бирде — өскези тиилеп үнүп чаңчыккан. Бо удаада сумунуң херэженнер чөвүлелиниң командазы (капитаны А.К.Ондар) тиилекчи болуп үнгеш, өртектиг белек-биле шаңнаткан. Көдээ ишчилериниң хүнүн чербижилер ынчалдыр солун эрттирген.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Хүннүң медээлери

«УЛУСТУҢ ЫРЫЗЫ – 2014»

Октябрьның 15-16 хүннөрүнде Кызылдың А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизинге «Улустуң ырызы – 2014» регионнар аразының III дугаар фестиваль-мөөрейи болуп эрткен. Аңаа Хакас, Бурят, Алтай республикалардан, Моолдан, Тывадан аңгы-аңгы хар-назылыг улустуң ырыларының күүседикчилери киришкен.

Кызылдың уран чүүл колледжизинге 2001 чылда улустуң ырызы факультетин ажиткан. Ынчангаш сургуулдарга тыва, орус улустуң ырыларын шын ырлаарына мөөрей эрттирери негеттинип келген. Ук өөредилге чериниң директору Айлаңмаа Хомушкеевна Каң-оолдуң удуртулгасы-биле «Улустуң ырызы» деп мөөрейни бир дугаарында 2006 чылда республика чергелиг, 2011 чылда регионалдыг деңгелге эрттирген. Бо мөөрейниң онзагайы, аңаа бичии уруглардан эгелээш улуг назылыг улуска чедир күзелиглер киржип болур. Улустуң ырызын бир болза, кандыг-даа үделге чокка азы тыва хөгжүм херекселерге үдеттиргеш, ырлап күүседир. Мөөрейниң база бир тускай негелдези—киржикчи бүрүзү ийи ыры ырлаар, бирээде, узадыр шөйүп ырлаар ыры, ийиде, дүрген темпиги ыры азы кожамык.

Улустуң ырыларын канчаар шын күүседирин боттарының үлегери-биле тускай эртемниг, мергежээн ыраажылар Надежда

Куулар, «Тыва кызы» ансамблдин удуртукчузу Чодураа Тумат, күрүнениң «Саян» ансамблиниң ыраажылары Долаана Куулар, Айдысмаа Көшкендей, «Тыва кызы» ансамбль күүседип, чыгылып келген чонну магадаткан. Өске биче аймак чоннарның ырыларын оларның төлээлери бараалгадып, арга-дуржулганын үлешкен.

Мөөрейниң кол сорулгазы — аныяк-өскөнниң улустуң ырыларынга сонургалын күштелдирери. Бир эвес кижжи бодунуң чонунуң ырыларын билбес болза, ол кижиниң иштики делегейи яды, сайзыраңгай эвес болур. Улустуң ырылары кижиниң иштики сагыш-сеткилин байыдар, дыл-домаа сайзыраар, чонунуң езу-чаңчылдарын, төөгүзүн эки билип алырынга улуг салдарлыг болур.

КУУК-туң директору Айлаңмаа Каң-оол удурткан жюри мөөрейниң түннелин үндүрген. Оон олар тиелекчилерни тодараткан. Мөөрейниң дээди шаңналынга Барыын-Хемчик кожуунуң Бижиктиг-Хаядан келген 67 харлыг хоочун Комбужап Сендажиевич Күжүгет төлөптиг болган. Бичии уруглардан Шагаан-Арыг хоорайның 2 дугаар школазының өөреникчизи Ай-кыс Дамбий, ортумак назылыглардан Алдынай Монгуш (Барыын-Хемчик кожуун), улуг улус аразына Чодураа Тумат олар тиелекчилер болган.

Айдың ондар.

ПРОКУРАТУРА БОЛГАШ БИЗНЕС

Биче болгаш ортумак бизнестин информастыг деткимчезиниң сайтызын Интернет четкизинге тургузарын прокуратура кожуун чагыргазындан негезэн.

Россия Федерациязынга биче болгаш ортумак бизнестин сайзырадырының талазы-биле федералдыг хоойлужулганың күүселдезин Таңды районнуң прокуратуразы хынаан. Биче болгаш ортумак бизнестин информастыг деткимчезин Таңды кожуунуң чагыргазы боттандырбайн турар дээрзин хыналда илереткен. «Интернет» четкизинде сай-

гарлыкчыларның информастыг деткимчезиниң албан-езуунуң сайтызы чок болган.

Ооң-биле холбаштыр прокуратура «Интернет» четкизинге биче болгаш ортумак бизнестин ээлерин деткириниң информастыг сайтызын аядаар кылдыр кожуун чагыргазына хүлээндирерин судтан дилээн. Прокурорнуң ол негелдезин долузу-биле суд хандырган. Ооң күүселдезин Таңды кожуунуң прокуратуразы контролыга алган.

Валерия КУУЛАР, Таңды районнуң прокурору.

ӨРТТЕР УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Бо чылдың октябрь 20-ниң байдалы-биле алырга, чыл эгезинден бээр өөскээн өрт саны 355, ол 104209,84 га черге болган, ооң иштинде арга-арыг—99604,74 га, хову-шөл—4605,1 га.

Өрт айылы үнүп эгелээниниң баштайгы хонуктарында 113 өрттү илереткен болгаш өжүрген, ол дээрже ниити өрттүн 32,2 хуузу.

Бо хүннерде уламчылап турар өрт тус-тус черлерниң чурттакчыларының буруузу-биле—145 (40,84 хуу);

хову-шөлдерге кайы хамаан-

чок от салганындан — 66 (18,59 хуу);
чаңнык дүшкенинден — 144 (40,56 хуузу)

болган. 145 га черниң өртүн өжүрген, ооң иштинде арга-арыг—65 га, хову-шөлдерде—80 га.

Чөөн-Хемчик кожуунда 145 га черге өрттү өжүрген. Ону өжүреринге 20 кижжи киришкен, 3 санныг автомашинаны аягылаан.

Тываның Баштыңының ажил-албаны

ҮРЕ-ТҮҢНЕЛДИГ УЖУРАЖЫЛГА

(Төнчүзү, Эгези 1-ги арында).

Октябрь 17-ниң хүнүнде Москвага Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң Россияның тудуг сайыды Михаил Мень-биле ажилчын ужуражылгазы болган. Чугааның кол темазы — «2009-2018 чылдарда Россия Федерациязының чер шимчээр девискээрлеринде чурт-

квартиралыг чуртталга бажыңнарының тудуу, ийи 280 олуттарлыг бичии уруглар садтарының база ол ышкаш Сарыг-Сеп сумузунда 140 олуттуг бичии уруглар садының тудуглары төнер чоокшулаан. Кызылдың №3 ниити билиг школазының болгаш Кызыл Партизаннар кудумчузунда 1 чуртталга бажыңының чер шимчээшкенинге удур быжыглаар талазы-биле

хамаатыларга чаа бажыңны хереглээр кылдыр кылган. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң Россияның тудуг сайыды Михаил Мень-биле октябрь 17-де болган ужуражылгазына Кызыл хоорайн Спутник девискээринге беш дугаар 120 квартиралыг чуртталга бажыңының тудуунче федералдыг бюджеттен акша-хөрөңгитускайлаарының дугайын дугуржулга чедип алдынгы. Ынчангаш ооң тудуунуң эге бо чылда-ла эгелээр. Кол чү — ооң-биле кады шупту ч объектилерге эргежок чүгү инженер инфраструктура шөлчүгөшкө тургустунган болу.

Чер адааның силгишкенири ай санында үргүлчүлөп турар, ынчангаш регион чер шимчээшкенинден айыыл чок чорталазы-биле тускай сорулгал федералдыг программага моңай ам-даа киржир деп, Тываның Баштыңы демдеглээ. Ооң-биле кады Шолбан Кара-оол республиканың саң-хөө агаларын санап көөрүн болга аңаа кады акшаландырышкынның таарымчалыг хемчээлин доктаадырын дилээ.

“Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдуң Россияның тудуг сайыды Михаил Мень-биле октябрь 17-де болган ужуражылгазында Кызыл хоорайның Спутник девискээринге беш дугаар 120 квартиралыг чуртталга бажыңының тудуунче федералдыг бюджеттен акша-хөрөңгитускайлаарының дугайында дугуржулга чедип алдынган.

талга хандырылга системазының, кол объектилерниң болгаш чуртталга бажыңнарының быжыг туруштуун бедидери» ФТСП-ниң боттанышкынының иштинде Кызыл хоорайда хей каат бажыңнарының тудуун акшаландырары.

Бо хүннерде ук программа-биле Кызыл хоорайның Спутник девискээринде дөрт 120

ажылдар төндүр кылдынган. Сагындыраал, ук объектилерни тударына федералдыг акша-хөрөңги 2011-2012 чылдарда күштүг чер шимчээшкениниң соонда дораан Москвага Тываның Чазза-биле идепкейлиг камгалаттыг турган. Чер шимчээн болушкуннарның түннелинде кымның чуртталга бажыңы күштүг үрелгенил, ол

АЖЫЛЧЫН АЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол октябрь 17-де Россияның Иштики херектер яамызының удуртулгасы-биле ажилчын ужуражылганы эрттирген.

Регионнуң сайзыралына хамаарышкан ажилчын айтырыгларны сайыттын тудуг айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Сергей Герасимов-биле сайгарган. Чугааның эгезинде Шолбан Кара-оол Тывага чиде берген МИ-8 деп вертолетту дилээри-биле агаар судноларын чорутканы дээш четтиргенин ИХЯ-ның удуртулгасына илереткен. Ооң соонда регионнуң удуртукчузу республиканың эрге-хоойлу камгалаар органның ажилдакчыларына болгаш хоочуннарына чуртталга бажыңын федералдыг акша-хөрөңгитускайлаарының ажаландырышкыны хаара тудуп тургаш, тударын саналдаан. Кызыгаар чоогунда болгаш дагылыг, чурттакчылыг черлериниң аразы ырак болгаш чедери берге Тывага эргежок чугула, чаартылгалар үезинде дүжүрген орук-патруль албанының стационар постуларын катап тургузарының эргежок чугулазын Федералдыг яамының мурнунга Шолбан Кара-оол база катап көдүрген.

Баштайгы үеде стационар постуну Элегес-Аксы суурга тургузарын Тываның Баштыңы саналдаан, ооң соонда өске

чугула черлерге. Оон аңгыда стационар постуларны полицияның участок төлээлеринге ажилдаар олуттарлыг кылдыр тургузарын саналдаан. Бо ажилды республика чүгле яамы-биле дугуржуп тургаш, ооң деткимчезинге даянып организаастап болур деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн. Бо киригиниң турар саналдар үндезин чок эвес дээрзин Тываның Баштыңы айыткан. Ол дээрже

сайгарып көөр, чалалган сайытка дамчыдар дээрзин РФ-тиң иштики херектер сайыдының оралакчызы Сергей Герасимов бүзүрөткен.

Ол ышкаш Шолбан Кара-оол Тыва Республиканың Москвада Доктаамал төлээ черлеринге хурал эрттирген Төлээ чериниң чаа удуртукчузу Александр Пакты аңаа таныштырган. Регион баштыңының оралакчызы эрге-байдалдыг ол

республиканың чурттакчыларының, ылаңгыя көдээ черде чурттап турарларның, күзелдир. Ооң соонда Шолбан Кара-оол Тывага аалдап кээриниң чалалгазын Россияның иштики херектер сайыды Владимир Колокольцевке дамчыдарын дилээн.

Ужуражылга үезинде тургустунган бүгү айтырыгларны ханы

удуртукчуда федералдыг яамылар болгаш ведомстволар-биле дээштиг кады ажилдажылганы тургузар, социал-экономиктиг айтырыгларны шийитпирлээринче угланган ажилды организаастаар талазы-биле улуг хемчээлдиг сорулгалар бар дээрзин айыткан.

ҮНДҮРҮГНҮ ТӨЛЭЭР ҮЕ КЕЛГЕН

Чугула интервью

Хуу кижилерниң өнчү-хө-
рөгү үндүрүүн төлээриниң
туусазы ноябрь 1-де доос-
тур. Бажыңнарны, квартира-
ларны, чер участоктарының,
транспорт херекселдериниң
2013 чылдың үндү-
рүүн төлээр ужурулуг. Өнчү-
хө-рөгү үндүрүглери санаа-
лары болгаш төлээриниң
талазы-биле айтырларны
Федералдыг үндүрүг алба-
тарының Тыва Республикада
эргелелиниң удуртукчуу
Вероника Сүге-Маадыр-биле
чугулажып ор бис.

Шын эвес чүүлдер бар болза, эдилге кирер бис

— Вероника Самбуевна,
бистин республикада чеже
хамааты өнчү-хө-рөгү үндү-
рүүн төлээр ужурулугул? Олар
шупту квитацияларын алган
бе?

— Республиканың үндүрүг
органнары чаңгыс аай үндүрүг
ыннадыгларын 110 муң ажыг-
ны белеткээн. Бистин кылып
үлээнивис чаа ажылды дыка
өй кижилер эскерип каан ча-
дас. Мурунда хамаатылар
өнчү-хө-рөгүзигиниң хевирле-
риниң аайы-биле элээн каш
үндүрүг дыңнадыгларын ап
елген, ында айыткан хуусаа-
р автомашинага, квартирага,
ер участогунга аңгы-аңгы бо-
луп келген. Сөөлгү ийи чыл
тургузунда үндүрүг ажылдак-
чылары чаңгыс аай үндүрүг
ыннадыгларын долдуруп келген-
ер, ында хамаатының 2013
ылда эдилеп келгени бүгү
өнчү-хө-рөгүзигиниң дугайында
медээлерни айткан.

— Сөөлгү чылдарда үндүрүг
ыннадыгларын билдиришкн-
ер майы бар апарган, ону
бир эвес үндүрүг төлөкчизи
айыттыган чүүлдер-биле
чөпшээрешпес болза, долду-
рун дээш кылганы билдингир.
Ол эргени ажыглап турар ки-
жилер хөй бе?

— Дыка хөй хамаатылар-
ның өнчүзү квартира, чуртталга
бажыңнары, дачалар, гараж-
тар, чер участоктары болгаш
транспорт херекселдери болуп
турар. Бистин шуптувус хуу ки-
жилерниң өнчү-хө-рөгү, чер
болгаш транспорт үндүрүүнүн
төлөкчилери болуп турар бис.
Үндүрүг саналгаларын деви-
сээрлерниң үндүрүг органна-
ры боттандырып турар. Ону
санаарда эрткен календарь чы-

лында хамааты кандыг өнчүлүг
турганын барымдаалаар. Бир
эвес дыңнадыгды айыттыган
өнчү-хө-рөгү шыңга дүүшпес
болза, дыңнадыгды кошкан
майыкты долдурга, үндүрүг
инспекциязынга баар. Ол ыш-
каш билдиришкнни инспек-
цияже бижимел хевирге-даа,
«Тус-тус кижилерниң үндүрүг
төлөкчизиниң хуу кабинетин»
дамчыштыр электронуг хе-
вирге-даа чорудуп болур. Бүгү
билдиришкннерни ылавылап
хынаар, эргежок чугула апар-
ган таварылгада саналгаларны
хемчээлин эде санаар сорул-
га-биле тодарадылга кылып,
бүртүкел органнарынче (Рос-
даңзыже, ОШАЧКИ-же) чагаа-
ларны чорудар. Бо чылдың 9
айларында Тываның үндүрүг
инспекцияларынче үндүрүг са-
налгаларын тодарадыры-биле
800 хире билдиришкн кир-
ген.

— Өнчү-хө-рөгү үндүрүүн-
ге өнчү-хө-рөгү, транспорт
болгаш чер үндүрүү хамаар-
жыр болгай. Чижээ, тран-
спорт үндүрүү канчаар санат-
тынарыл, бо хунге чедир ону
Тываның бюджетинче ниити-
зи-биле чежени кириген?

— 2013 чылдың транспорт
үндүрүүнүн саналгалары 47,8
млн. рубль болган. Республика
бюджетинче, баш удур санаа-
нын езугаар алырга, 2014 чыл-
дың октябрь 1-ниң байдалы-биле
18 млн. рубль кирген.

— Тодаргайлаарга, тран-
спорт үндүрүү чүгле респу-
блика бюджетинче кирер ыш-
кажыл?

— Ийе, Бюджет кодекзинин
езугаар транспорт үндүрүүн
төлээн акша-хө-рөгү бүрүнү-
биле регион бюджетинче кир-
ер. Тус чер бюджетинче чер
үндүрүү болгаш тус-тус кижил-
ерниң өнчү үндүрүү кирер.
2014 чылдың октябрь 1-ниң
байдалын езугаар тус чер бюд-
жеттеринче тус-тус кижилерден
31,5 млн. рубль кирген, оон
20,5 млн. рубль чер үндүрүүн-
ден болгаш 11 млн. рубль өн-
чү-хө-рөгү үндүрүүнден болуп
турар. Өнчү-хө-рөгү үндүрүүн
чогуур үезинде төлээн кижини
мактаар апаар.

Үндүрүг өрезин төлөвес болза, суд дамчыштыр тыртар

— Вероника Самбуевна,
үндүрүг төлээр хүлээлгезин-
че кичээнгей салбас кижилер
база хөй болгай. Оларнын

саны каш чедип турарыл?

— Өнчү-хө-рөгү үндүрүүнүн
талазы-биле өрелер эрткен үе-
лерден бээр 60 миллион рубль
ажа берген, оон иштинде тран-
спорт үндүрүү — 30 млн. рубль,
чер үндүрүү болгаш тус-тус ки-
жилерниң өнчү-хө-рөгүзигиниң
үндүрүү 15 млн. рубль чет-
кен. Чыл эгезинде турганы-би-
ле деңнээр, үндүрүг өреси
20 млн. рубльге кызырылган.
Үндүрүг төлээриниң талазы-би-
ле хүлээлгезин доктааттыган
хуусаазында күүсетпес болза,
өрени күш-биле төлөдириниң
аргаларын ажыглаар апаар бис
дээрзин, мону ажыглап, сагын-
дырар-дыр мен, төлөвес кижил-
ни судче кирип болур.
Үндүрүгнү төлээриниң хуусаа-
зын эрттирер болза, эрткен хун
бүрүзү дээш хөй база санаар
болгай. Ол ышкаш өрелиг ки-
жилерниң даштыкыже үнер эр-
гези казыттынар, ону ажылдап
турар черинден-даа тырттырып
алыр. Өрелиг кижилерге кел-
дерел көргүспес дээни ол. Бо
хемчеглер дээрге аргажоктан
алыр хемчеглер дээрзин айтыр
апаар.

— Бир эвес хамааты кижилер
санаттыган түннерни баш
удур хынаар күзөлдиг болза,
өнчү-хө-рөгү үндүрүүнүн то-
даргай ставказын кайың бил-
лип алырыл?

— Бистин республикада док-
тадып тургускан ставкаларны
болгаш өнчү-хө-рөгү үндүрүүн-
де чигелделерниң дугайында то-
даргай медээлерни www.nalog.ru
деп сайтыда «Өнчү-хө-рөгү
үндүрүү: ставкалар болгаш
чингелделер» деп интернет-
сервистен билип ал болур. Оон
аңгыда www.nalog.ru деп сай-
тыда «Тус-тус кижилерге үн-
дүрүг төлөкчизиниң хуу каби-
неди» деп сервисти дамчыштыр
бодунун төлөп турган үндүрүг-
лерин хынап болур. Ол аажок
эптиг арга. Ону ажыглаар дизе,
хамааты кижилер паспортун тудуп
алгаш, үндүрүг инспекциязынга
кээп, «Хуу кабинеттин» логи-
нин болгаш паролун алып, оон
соонда үндүрүг органнарынга
кээп турбайн харылзажып бо-
лур аргалыг апаар.

— Үндүрүг ажылдакчыла-
ры үндүрүг төлөкчилери-биле
оон өске-даа кандыг аргалар
ажыглап ажылдап турарыл?

— Үндүрүг инспекциязы
бүрүзүндө үндүрүг өрезин
башкаар талазы-биле комис-
сиялар ажылдап турар. Ындыг
комиссиялар чамдык муницип-

палдыг тургузулгарда база бар.
Чижээ, Кызылда ыңдыг комис-
сиялар неделя санында чыгып
турар. Үндүрүг талазы-биле
өрелиг хамаатыларны Кызыл-
дың мэриязынче чалаар. Олар
келгеш, үндүрүг төлээр хуусаа-
ның билбесин-даа чугаалаар,
чамдыктары санаттыган түң-
биле чөпшээрешпейн турарын
чылдагаан кылдыр тудар. Чо-
гум оларның дыка хөй өрезин
төлөп турарлар.

Республиканың кожуунна-
рынга, ылаңгыя эң ырак-узак
черлерге хамаатыларны хү-
лээп алырының хевир дика
ажыктыг. Кажан бөлүк ажыл-
дакчылар келирге, көдээниң
чурттакчылары дыка идепкей-
лиг кээп, өнчү-хө-рөгүзигин-даа,
телевирлерин-даа шүүштүрер.

Өрезин төлөвес кижилерни
судче-даа кирип, суд пристав-
тарының ажылдакчылары-биле
кады рейдилер база кылып,
суббота болгаш воскресенье
хүннеринде хамаатыларның ба-
жыңнарынга чедип турар бис.

Тыва биле Россияның дем-
нежилгезиниң 100 чылын база
Кызылдың үндезилеп тургус-
туганының 100 чылын демдег-
леп турар үеде Тываның
үндүрүг ажылдакчылары «Үндү-
рүүнү төлөп турар мен» деп
акцияны эрттирген. Тос-Булак
деп черге болгаш Кызыл хоо-
райга бүгү инспекцияларның
бөлүк ажылдакчылары ажыл-
дап турганнар. Өреси чок
үндүрүг төлөкчилеринге бистин
ажылдакчыларывыс тураскаал
кылдыр футболкаларны, блок-
ноттарны болгаш демир-үжүктер-
ни тыпсып турган. Ак сеткилдиг ха-
маатыларга өөрүп четтиргенивисти
ыңчаар илереткен бис.

Кызыл хоорайның 100 чы-
лынга тураскааткан байырлыг
чыскаалга үндүрүг ажылдакчы-
ларының биче эвес колонназы
база чораан. Үндүрүгнү чогуур
үезинде болгаш долзуу-биле
төлээриниң эргежок чугула-
зын үндүрүг ажылдакчылары
хамаатыларга доктаамал са-
гындырып турар. Чаңгыс сөс-
биле чугаалаарга, бюджетти
долдурар дээш ажылдың бүгү
аргаларын болгаш хевирлерин
ажыглап турар бис.

Биске аалдап келиңер

— Үндүрүг ажылдакчылары
Ажык эжикилер хунун чылдың
эрттирип турар болгай. Бо
чылын ону эрттирдиңер бе?

— Ийет, эрттирген бис. Бүгү-
россияның «Тус-тус кижилерге

— үндүрүг төлөкчилеринге Ажык
эжикилер хуну бүгү үндүрүг инспек-
цияларынга болуп турар. Ажык
эжикилер хунун сентябрь 27-де
эрттирдивис. Ол хун республи-
каның үндүрүг органнарынга
500 хире хамаатылар келген.
2014 чылдың октябрь 25-те база
ыңдыг акция эрттирер сорулга
салдыган. 9.00 шактан 18.00
шакка чедир аалчыларны ма-
наар бис. Үндүрүг төлээриниң
хуусаазы доозулгуже чедир
бүгү айтырларын шийтпирлеп
алыр кылдыр өнчү-хө-рөгүзигиниң
бүгү эзелерин чалап тур бис. Ол
акцияның дугайында эргелел-
дин «Изиг шугум» телефону
(39422) 9-40-45-ти дамчыштыр
билип ал болур.

Октябрь 11-де Ажык эжи-
килер хунун эрттирерин үндүрүг
ажылдакчылары боттары са-
налдаан дээрзин демдеглээр
апаар. ССРЭ-ниң составынга
Тыва Арат Республиканың кат-
тыжып киргениниң 70 чылын-
да үндүрүг төлөкчизи кижилер
бүрүзү үндүрүүн, бир эвес өр-
елиг болза, өрезин, төлөп тур-
гаш, бодунун патриотчу чоруун
көргүзерин күзээн бис. Бистин
төлээн үндүрүүвүстен бюджет
тургустунар болгай. Ылаңгыя
муниципалитеттериниң бюджет-
тери долу болза, социал-эконо-
миктиг сорулгаларны чогумча-
лыг күүседиринге байдалдар
тургустунар. Кол чүүл — бүгү
ажылды чогуур үезинде кылып
херек.

— Интервью дээш четтир-
дивис, Вероника Самбуевна.
Чоокта чаа «Хуу кабинетке»
бүртүкел картазын алган мен
дээрзин немел каайн. Дыка
эптиг чорду, үе чарыгдап,
үндүрүг инспекциязынга кээп
турбас. Боду «Хуу кабинет-
тиг» үндүрүг төлөкчилери
республикада хөй бе?

— Сервисте барык 7 муң
кижи бүртүкедип алган. «Дүр-
ген, Бөдүүн, Эптиг» деп олар
чугаалап турарлар. Кандыг-
даа медээни «Хуу кабинет-
тен» ап болур, чүгле үндүрүүн
онлайн-чурумга төлөп каар.
Үндүрүг төлээринге эптиг болзун
дээш бүгү чүүлдерни үндүрүг
төлөкчилеринге тургузуп турар бис.

Ие (өг-бүлениң) капиталының акша- хө-рөгүзигин

бажың тударынга, бажың (чурттаар дача) садып алырынга
ажыглаары-биле чээлини бээр.

Тел. 8923-389-70-57, 8923-543-05-47.

КПК «Согласие», шынзыдылга №104 от 13 октября

2011г. ОГРН 1061901008806

Телевирлиг үндезинге парлаан.

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур.

Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузу баштай төлөп алыр.

Өртээ Новосибирск хоорайны.

КХН «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115,
(2 дугаар каът) Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-
88.

КХН «РЕГИОН 17».

ИНН 2455030034.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

БАЖЫҢ САДЫП ТУРАП

Чоокку Каа-Хем микрора-
йонда 2 өрээлдиг, улуг шөлдүг
бажың садып тур мен. Иштин-
де кудуктуг, чунар-бажыңныг,
дыка эки септеп каан. Тел-
фон: 8-923-384-40-46.

Дөрт өрээлдиг бажыңны
чери-биле кады садып тур мен,
чери 6 чүсчүк, немей тудуглар
бар. Князева Галина Ивановна.
Тел. 8-983-516-30-60.

ШАХМАТ МАРГЫЛДААЗЫ БОЛУР

Октябрь 25-26-да Өвүр кожуунун Хандагайтыга 50 хар-
дан улуг назылыглар аразынга республика чергелиг шах-
мат маргылдаазы болур. Дадывыры 1000 акша, эгелээри 10
шакта.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Алевтина Хертековна Доржунун адынга тывыскан
930671 дугаарлыг, 2012 чылда тывыскан күш-ажылдың хоо-
чуну шынзылганың читкенин барымдаалааш, ону күш чок
деп санаар.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Кызыл-Хая сумузунун Мөген-
Бүрен ортумак школазын 2011 чылда дооскан Шөңе Кан-
Хүлеровна Хертектиң адынга тывыскан №17 АБ 0006025
дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок
дел санаар.

ЧҮРЕКТЕРДЕ ЧҮДҮЛГЕ БАР БЕ?

Кижиге угаан-сарылдыг амытан бооп эгелзэн үеден бээр ооң сагыш-сеткили, мөзү-бүдүжү сайзырап келген. Чүдүлге — ооң угаан-сарылынын, мөзү-бүдүжүнүн бир чамдыгы. Долгандыр агаар-бойдушту, амыдыралды болгаш бодун медегер билир, болушкуннарның алыс чылдагааннарын билип алыр, оларны бодунуң сагыш-сеткилин, хүн бүрүдө амыдырал-чурт-

Бурган, чүдүлге... Аңаа мээң бодумнуң хууда хамаарылгам кандыгыл? Кижилерниң чүдүп чоруурун кыдыындан хайгаарап, оон кандыг бодалдар сагыш-сеткилимге тыптып кээп турарыл?

талгазының хереглелдеринге ажыглаар дээн күзөл чүдүлге хевирлиг апарган, а чүдүлгениң дээди чадазы бурган болган, бурганниң мурнундан чүдүлге кижилерге моральдыг сургаашкынны кылып, амыдыралга чүнү кылырынның шыннын азы мегезин айтып берип келген деп, ооң шинчилекчилери эртемденнер тайылбырлааннар.

Чүдүлге, бурган дугайында билир чүүлдеривисти моон ыңай-даа уламчылап болур. Ол-ла бүгү билиглерниң аразындан чүдүлге дээрге кижиге төрелгетениң сайзыралының бир угланышкыны, угаан-медерелиниң бир хевири деп илип алыр алаар бис.

Бурган, чүдүлге... Аңаа мээң бодумнуң хууда хамаарылгам кандыгыл? Кижилерниң чүдүп чоруурун кыдыындан хайгаарап, оон кандыг бодалдар сагыш-сеткилимге тыптып кээп турарыл?

Бодум хуумда, чүдүлгес кижиге мен. Чок. Көңүс чүдүлгес мен деп бодумну база санаваз мен. Ада-иемден меңээ дамчып келген чүдүлге оран-таңдымга, чер-чуртумга чүдүлге деп бодаар мен. Эрте эрте туруп келгеш, оран-делегейге чурттаары ааскежик-тир деп, сугну ишкеш, аңаа чунгаш, ону оран-таңдымның кежин-дир деп чалбарырынга авам, ачам мени чаңчыктырып чорааннар. Оран-делегейинге, ооң агаар-бойдузунга чүдүлге мээң хан-дамырымга өгбелеримден дамчып келген, ында сиңген. Ынчангаш чүдүлге дугайында чугаамны оран-таңдыга чүдүлгеден эгелезе, чүүлдүг боор деп бодай-дыр мен.

Тыва улус шаандан тура оран-таңдызынга чүдүп, аңаа чалбарып, арттар кырынга, хемнер кижилеринге дүжүп, ак чеминиң дээжизин өргүп, олча-омакты, кежик-чолду оон дилеп чорааннар. Тывалар бөгүн база-ла ыңдыг, ыңчалза-даа... Арттарның кырында оваалар чанын көрүңер даан. Ында аыш-чем хаптары, арага-дары шилдери дээш, кижиге бодундан ында чүнү чок дээр.

Сөөлгү чылдарда кижилерниң барып чалбарыыр, олча-омак дилеп алыр черлери бар апарган. Оларның бирээзи Барыын-Хемчик кожуунуң девискээринде Утүг-Хая. Олча-омак, кежик-чол сөңнээр чер деп чон аразынга чар үнер мурнунда

Утүг-Хаяны кижилер төрзөн черивистиң онзагай бүдүштүг чери деп сонугарга, аңаа барып турганнар. Бажың садып алыр деп турган эштерим оларның садыг-саарылгазы чогуңгур болурун Утүг-Хаядан дилеп алыр дээш аңаа оларны чедирерин дилээрге, 4-5 чыл бурунгаар сөөлгү катап Утүг-Хаяга чораан мен. Чеде бергеш, пат кайгал кагдым. Ооң мурнунда бок чок Утүг-Хаяда кижиге богу эңдерик болду. Бир семис херээжен кижиге Утүг-Хаядан дилеп кылып, ооң үстүкү тар үдү-биле соястал эртип чыткаш, аңаа тырлы берген, ыңайда-бээрде чок хүнзедир чыткан, Онза байдалдар ямызының ажылдакчылары барып уштуп каан деп дамчыыр чууга база дыңнаан мен.

Чүлге Утүг-Хаяны алгаш көөрге, оран-таңдымыска чүдүүрде безин ооң ажык-дүжүүн бодап чыдар-дыр бис. Ынчангаш шажын-чүдүлгениң шинчилекчилериниң чүдүлге дээрге кижилер боттарының ажык-дүжүүн чедип алырының бир хевири дээнинде чүве-ле бар. Тывалар шаг-төөгүденне оран-делегейден олча-омакты дилеп ал чораан. А бо шагда ооң багай талазы — тайга-таңдыдан диленип чорааш-ла, ону

турары-биле деңнеп көргөш, оларның чамдызы хонук эрттирериниң езулалын эки-ле билбизин, эрттирер аяны чаңгыс хепке кудуп каан ышкажын эскерер-дир мен.

Шагда хамны хооп алыр, бо шагны-биле алырга, чалап алыр чораан. Хогдурган хам езулал эрттиргеш азы хамнап бергеш, хол агынга кижилерниң берген шаа-биле алыр. Амгы үеде ыңдыг эвес-тир. Кызыл хоорай иштинге, кожууннарже чалалгаларның өртөк-үнезин хамнар ниитилелдери тургузуп алган. Эң ыраккы кожууннар, суурларже хам чалап алырының өртээ, чамдык хамнар ниитилелдериниң тургузуп алганы-биле, 6-7 муң рубль хире. Ол дээрге республикада чамдык бүдүрүлгө черлериниң ажылчынаарының айда шалыңы азы социал пенсия-биле дең чыгы. Хамнарның, оларны чалап ап турар кижилерниң аразында «рынок харылзаалары» ыңдыг болган дээрден башка, чүү дээр боор.

Чүдүлгениң өөредилге-суртаалы эң чаңгыс аай системажаан хевири — шажын. Шажынның анаа-ла чүдүлгеден ылгалдыг талазы — бурганга идегел азы бүзүрел-биле кижилерни каттыштырып, ниитилел

бокталдырар, хирлендирер-дир бис. Бетидизе, кат-тооруун чыып ап, ону садып, амыдырап чоруур тайгаларымыска кам-хайыра чок хамаарылгавыс уржуунда чылдың-на чер-чери-биле өрттедип тур бис.

Сөөлгү үеде Тывада хамнар көвүдзэн болгай. Олар бөлүгөжип, демин кадып, ниитилелдер тургузуп ап, 7 хонук, 49 хонук эрттирери, бажың-балгат арыглаары, орук ажыдары дээш-ле, чонга өске-даа төлевирлиг езулалдарны эрттирип турарлар. Бичии ынайымдан-на, эрткен чүс чылдың 50-60 чылдарындан-на, хамнарның хамнаары, хонуктар эрттирери дээш кылган өске-даа чүүлдерин көрүп келдим. Ынчан «Чаңгыс өдекке ийи хам турбас, бот-боттарын чижиге бээр» деп улуг кижилерниң чуугаалашканын дыңнаар чордум. Бир хам турар аалга өске хам барбазы ылап-ла чүве. Бо шагда хамнар чаңгыс өдекке чыгылып, бөлүк-бөлүү-биле хамнап турарын көөрдүр бис. Хамнар бот-боттарын «чишпес» апарган, үениң аайы-биле хамнаары база өскерли бергени ол ыйнаан деп бодал сагышка кирер-дир. Чижээлээрге, 7 хонук, 49 хонукту шагдагы хамнарның эрттирип турганын амгы хамнарның эрттирип

утка-шынарлыг апарганы. Ынчангаш кижилерниң угаан-медерелинге шажынның салдары кончуг дээштиг. Ооң өөредилге-суртаалдары чамдык кижилерниң угаан-сагыжын углап-баштап турар. Шажынарның хевирлери аңгы-аңгы-даа болза, оларның алыс үндезини чаңгыс — бурган. Чамдык шажыннарда, чижээлээрге, сарыг шажында бурганнар хөй, бурган бүрүзү бир-ле чүүлдүг бурганы. Бодунуң сагыш-сеткилин, амыдырал-чуртталгазының хереглелдерин хандыраары-биле кижиге бүрүзү аңаа херек бурганны бодап тып, ол бодал үе өттүр чоорту шажын өөредилгези, суртаалы болу берип, хүрээлер, мөргүлдер дээш, оон-даа өске организастыг тургузуп апарган деп шинчилекчилерниң тайылбырлап турары чөп-ле хевирлиг.

Ыңдыг тайылбыр чокка-ла амгы үениң шажыннары канчаар организастатынганын көрүп чор бис. Сарыг шажынның, амгы шагны-биле, Будда шажынның тывалар канчаар чүдүп чоруурусче көрнүүлүңер.

Тывага XIV Далай-Ламаның кээп чораанын дыка эки сакты-дыр мен. Хөгжүм-шии театрының баарында шөлге Далай-Ламайи хүн мөргүл эрттирген. Ийиги хүннүң

орай кежээ ол шөлдүң чоогу-биле бар чорааш көөрүмгө, эңдерик ак санар чыдыр. Ол чүү боор, судурлар бе деп бодап чеде бээримге, сол саазыннар орбандылары болду. Амтал көрүп турарымга, суксун шилдери бар. Кижилер хүнзедир мөргүлгө олу адаанга дөженип алган солун-сетдерин, ишкен суксунунуң шилдерин черге каапкаш, тарай бергеннер. «Чтерде чүдүлге бар бе?» деп айтырыг жымга ыңчан тыптып келген.

Эрги рынокка (кыштың соогу, чезиин-даа дивес) эът садар уруг турду эът-даа садып алгылаар мен. Хөөкүлүг, борбак садыг садып алыр күзэ элзэн акша чыып алдым-даа дээр. Ол чамдыкта элзэн үр садыглавастай апарган. Чанында садыгжы кожолары айтыраарымга, өске хоорайларже мичоруй барган дээрлер. Сөөлүнде дырымга, Улан-Үдэ, Элиста дээш, өск хоорайларга мөргүлдерге барып ту чыып алган акша-төгериин чарып каа катап акша-даа чыып чадап каан чорд уруг чылыг, борбак садыг-даа сады шыдаваан, изиг-соокка садыглап ту бүүрөктеринге дегдиргеш, чок болган дыңнаан мен.

Сарыг шажынның чүдүкчүзү бо у сактып келгеш, чүдүлгениң үнези кге ол хире аар өртөктиг болбас ужу деп бодаар-дыр мен. А бир эвес ша чүдүлге, бурган азы бурганнар чүдүзүңге ылап-ла ачы-буяныг болза, ол мөгөйип, мөргүлдерге олуруп чораан) га чүге ачы-дузазын хайырлавааныл?

Боттарының ажык-дүжүү дээш хүниң эргинин артаар кижилерден аңг сагыш-сеткили арыг-чаагай болзун д ооң эжиниң ажып кирип чоруур кижиге барын база билир мен.

Сөөлгү үеде Тывада хамнар көвүдзэн болгай. Олар бөлүгөжип, демин кадып, ниитилелдер тургузуп ап, 7 хонук, 49 хонук эрттирери, бажың-балгат арыглаары, орук ажыдары дээш-ле, чонга өске-даа төлевирлиг езулалдарны эрттирип турарлар.

Чүдүлгени чамдык кижилер хоозун чүве дээр. А кижиге төрелгетениң төөгүзүнде чүдүлге дег күштүг, бурганда идегелдиг идея тывылбаан деп, эртеденнер тодараткан. Ол ылап-ла ыңдыла боор. Чоннар тыптып-чидип, күрнелер тургустунуп-буурап дүжүп турар, бо чүдүлге, бурган эсти бербзэн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ журналист

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10, харыс салгалыг секретарь — 2-40-77. КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдиз — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдиз — 2-03-88. Очулга килдиз — 2-03-87. Реклама, чарлал килдиз — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 6079. Чагыр 131. Номери парлалгаже дужаганы: график езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүкзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.